

АҚЛИЙ ВА НАҚЛИЙ ТАФСИРЛАРНИНГ РИВОЖИ

РАЗВИТИЕ ПЕРЕДАННЫХ И РАЦИОНАЛЬНЫХ ТАФСИР

THE DEVELOPMENT OF TRANSMITTED AND RATIONAL TAFSIRS

Калит сўзлар: тафсир, тафсир бил маъсур (нақлий тафсир), тафсир бир раъй (ақлий тафсир), муфассир, оят, шарҳ.

Ключевые слова: тафсир, тафсир бин нақл (переданный тафсир), тафсир бир раъй (рациональный тафсир), муфассир, аят, комментарии.

Key words: tafsir, tafsir bin naql (transmitted tafsirs), tafsir bir ra'y (rational tafsirs), mufassir (commentator), ayat, commentary (interpretation).

Асрлар давомида кўплаб тадқиқотчи ва олимларни тафсирлар билан бир қаторда уларнинг турлари ҳам қизиқтириб келган. Шу нуқтаи назардан тафсир турлари, уларнинг фарқли ва ўхшаш томонлари каби масалалар қайта-қайта ўрганилган. Тафсир илмини икки қисмга, яъни ат-тафсир бил маъсур – нақл асосидаги тафсир ва ат-тафсир бир раъй – ақл ва ижтиҳод асосидаги тафсирга ажратиб тадқиқ қилиш анъанаси мавжуд.

Аслида ҳам мавжуд тафсир китоблари таҳлил қилинса, улар ёки нақл, яъни ҳадис, саҳобалар ривоятлари ёки ақлий илмлар асосида ёзилганини кўриш мумкин. Бироқ нақлий тафсирларда фақатгина нақлий маълумотлар, ақлийларида эса, фақатгина ақлий маълумотлар бўлади холос, деган қоида мавжуд эмас. Шу боис иккаласи аралашган китобларнинг топилиши ҳам табиий ҳол. Масалан, нақлий тафсирлардаги ривоятларнинг айримларини афзалроқ эканини ажратиш ва таржиҳ қилишда ақлий илмларга таяниш ҳолатлари кузатилади. Бунинг акси, ақлий тафсирларда нақлий ривоятлар ҳам учраб туради, бироқ далилларнинг аксарият қисми ақлий бўлгани сабабли улар ақлий тафсирлар қаторида саналади.

Ат-тафсир бил маъсур бу Қуръонни ҳадис, саҳоба ва тобиинлардан нақл қилинган саҳиҳ ривоятлар асосида шарҳлашдир. Ушбу тафсир тури тафсирлар ичида афзали ва улуғроғи ҳисобланади. Чунки ҳадис Қуръонни шарҳлайди, саҳобалар оят-

Мақолада тафсир илмининг ривожини натижасида нақлий ва ақлий тафсирларнинг вужудга келиши, ақлий тафсирларнинг тараққиёти ва бундай тафсирларга қўйилган талаблар таҳлил қилинган. Шунингдек, машҳур ақлий ва нақлий тафсир китоблари ҳақида ҳам маълумотлар берилган.

В статье анализируется появление тафсиров бин накл и бир райъ в итоге прогрессе тафсиров, а также, развитие тафсир бир райъ и требование к таким тафсирам. Кроме этого, даны сведения о самых известных тафсирах.

The article elucidates how development of tafsirs brought about the emergence of transmitted and rational tafsirs. Apart from it, author analyzes the evolution of rational tafsirs and the requirements to them and tries to give information about wide spread tafsirs.

ларнинг нозил бўлишига бевосита гувоҳ бўлишган, тобиинлар эса, саҳобаларнинг давомчиларидир, шу нуқтаи назардан қараганда, мазкур асослар тафсирнинг қадрини оширади. Бироқ тафсирнинг бу турида икки асосий жиҳатга эътибор қаратиш зарур бўлади: биринчиси, ривоятлар силсиласининг саҳиҳлиги; иккинчиси, бир оят шарҳида бир нечта нақллarning мавжудлиги. Бундай ҳолда улар орасидан маъқулроғини ажратиб олиш муфассир олдидаги муҳим вазифалардан бири саналади.

Нақлий тафсирлар ҳам ўз навбатида иккига: фақатгина нақлдан иборат бўлган тафсир китоблари ҳамда нақлий ривоятлари нисбатан кўпроқ бўлган қисмга бўлинади. Шундай бўлишига қарамай, уларнинг ҳаммаси ҳам умумий тарзда нақлий тафсирлар деб аталади.

Машҳур нақлий тафсирлар қаторида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин:

- Муҳаммад ибн Жарир Табарийнинг (ваф. 310 ҳ.й.) «Жомиул баён ан таъвили ойил Қуръон»;
- Ибн Абу Ҳотам Розийнинг (ваф. 327 ҳ.й.) «Тафсирул Қуръонил карим»;
- Абу Лайс Самарқандийнинг (ваф. 375 ҳ.й.) «Баҳрул улум»;
- Абу Исҳоқ Саолибийнинг (ваф. 427 ҳ.й.) «ал-Кашф вал баён ан тафсирил Қуръон»;
- Абу Муҳаммад Бағавийнинг (ваф. 516 ҳ.й.) «Маолимут танзил»;
- Ибн Атийя Андалусийнинг (ваф. 546 ҳ.й.) «ал-Баҳрул вазиз фи тафсирил Китабил азиз»;
- Ибн Касир Дамашкийнинг (ваф. 774 ҳ.й.) «Тафсирул Қуръонил карим»;
- Абдурахмон Саолибийнинг (ваф. 876 ҳ.й.) «ал-Жавоҳирул ҳисон фи тафсирил Қуръон»;

– Жалолуддин Суютийнинг (ваф. 911 ҳ.й.) «ад-Дуррул мансур фит тафсири бил маъсур»;

– Муҳаммад ибн Шавканийнинг (ваф. 1250 ҳ.й.) «Фатҳул кодирил жомиъ байна фаннир ривоя вад диroya мин илмит тафсир»;

– Муҳаммад Амин Шанқитийнинг (ваф. 1393 ҳ.й.) «Азвоул баён фи изоҳил Қуръон бил Қуръон».

Тафсир турининг иккинчиси ат-тафсир бир райъ – *ақлий тафсир бўлиб, унга олимлар қуйидагича таъриф берадилар:* тафсир қилувчи олимнинг ўз ақлий фаолиятини Аллоҳ таолонинг Қуръондан кўзланган мақсадини очиб беришга йўналтириши ва бунда шариат ҳамда тил қоидаларига амал қилишидир. Тафсирнинг ушбу турида ақл ва ижтиҳоддан фойдаланилгани сабабли у «ақлий тафсир», «ижтиҳодий тафсир», «диroya (билим) тафсири» каби номлар билан аталган. Унда муфассир оятлар ҳукмларидан олинадиган ақлий натижаларга, бир нечта эҳтимоли бўлган маъноларнинг бирини аниқлаштириш ва танлаши орқали Қуръонга маъно беради.

Аслида тафсирнинг ушбу тури Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи васаллам) даврида пайдо бўлган. Саҳобалар Қуръондан кўзланган маъноларни тушунишда ўзларининг араб тилини билиш даражаларидан келиб чиқиб, ижтиҳод қилганлар. Бу ҳолат Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи васаллам)дан кейин ҳам давом этди ва модомики, ақлий тафсирлари Қуръон ва суннага зид бўлмас экан ижтиҳод қилганлар.

Тобеинлар даврида ҳам оятларнинг нозил бўлиш ҳолати, шариат ва тилнинг тақозосига риоя этган ҳолда ақлий тафсирлар ривожланди. Шу тарзда аҳвол бузғунчи фирқа ва оқимлар пайдо бўлгунча давом этди. Ҳатто баъзилар Қуръонни ақлий ва ижтиҳод ила тафсир қилиш нотўғри, деган хулосага бориб қолдилар. Шундан кейин олимлар ақлий тафсирларни чуқур ўрганиб, уларни иккига ажратдилар:

Биринчиси, жоиз ва мақбул саналган тури бўлиб, бунда ақлий тафсир эгаси шариат ва тил қоидаларига мувофиқ, саҳиҳ ривоятлар, соғлом ақл ва аниқ маълумотга зид бўлмаган, тўғри хулосаларни ўқувчига тақдим этади. Бир сўз билан айтганда, қилаётган тафсири на дин ва на мантиққа зид бўлмайди.

Иккинчиси, тақиқланган ва мазаммат қилинган тафсир тури бўлиб, унда оятлар билимсизлик ва ўз майлича шарҳланади, шариат ва тил қоидаларига риоя этилмайди. Бунда кўпинча муфассир мансуб

бўлган оқимнинг нотўғри қарашлари қўллаб-қувватланади. Шу сабабли ҳам бундай тафсир тури рухсат этилмаган.

Бу борада Қуръони карим ва ҳадисларда бир қатор далиллар келтирилган. Жумладан, «Бақара» сураси 169-оятида шундай дейилади: «Албатта, у (Шайтон) сизларни ёмонлик ва фаҳш ишларга ҳамда Аллоҳга нисбатан билмаган нарсаларингизни айтишга буюради».

Ҳадисда: «Ким Қуръон борасида ўз фикри (бошқа бир ривоятда «илмсиз») гапирса, ўз жойини жаҳаннамда тайёрлаб қўйверсин» (Термизий ривояти).

Абу Исо Термизий ўз ақли билан тафсир қилишнинг ёмонлиги ҳақидаги ҳадисларни келтириб, шундай дейди: «Шу тарзда Пайғамбар асҳобларидан илмсиз тафсир қилишнинг оғирлиги борасида қаттиқ зажр қилинган ривоятлар келган. Бироқ, Мужоҳид, Қатода ва егук муфассирларнинг оятларни тафсир қилишларини асло илмсизлик ёки ўз ҳавои нафслари майлига кўра деган маъно келиб чиқмайди. Чунки улардан бундай ишлар содир бўлмаганига далиллар бордир» [1: 365–366].

Мазкур фикрни қўллаб-қувватловчи бир қанча ривоятлар келтирилган. Уларнинг барчаси саҳоба ва тобеинларнинг ақл ила тафсир қилганликлари, лекин ушбу тафсирлар асло нотўғри бўлмаганлиги ҳамда тафсир қилишда жуда ҳам эҳтиёткор бўлганликларини кўрсатади. Жумладан, Абу Бакр Сиддик айтар эканлар: «Агар мен Аллоҳнинг китоби борасида билмай бирор сўз айтсам қайси ер мени кўтаради, қайси осмон менга соя берар эди?!»

Ибн Жарир Табарий айтади: «Ибн Абу Мулайкадан ривоят қилинади: «Албатта, Ибн Аббос бир оят ҳақида сўралганда, у ўша оят ҳақида гапиршдан бош тортди. Агар сизлардан ўша оят ҳақида сўралганида албатта гапирар эдингиз» [2: 129].

Яна Имом Табарий Масруқдан қуйидаги ривоятни келтиради: «Тафсирдан эҳтиёт бўлинглар, чунки у Аллоҳдан ривоят саналади» [2: 129].

Муҳаммад ибн Сиррийн айтади: «Мен Убайда Салмонийдан бир оят мазмуни ҳақида сўрадим. Шунда у зот: «Қуръон нима ҳақида нозил қилинганини билганлар ўтиб кетди. Аллоҳга тақво қил ва мустаҳкам бўл», – деди».

Абу Убайда Убайдуллоҳ ибн Муслим ибн Ясордан ривоят қилиб айтади: «Аллоҳнинг (ояти) ҳақида гапирсанг тўхта, олдинги ва кейинги (оятлари)га назар сол».

Шу тарзда салафи солиҳлар ўта эҳтиёткорлик ва тақво ила оятларни шарҳлаганлар. Улар тафсирни Аллоҳ таолога оятдан кўзланган маъно шундай эканига гувоҳлик бериш, деб ҳисоблаганлар ва мақсаддан чиқиб кетмасликка ҳаракат қилганлар. Айрим муфассирлар эса, ўзлари билганича тафсир қилишдан қўрқиб, ўзидан билимироқ бирор кишига эргашганлар ҳамда хато қилсалар: «Мен бу тафсирни фалон салаф олимдан олганман», дер эканлар. Бу ҳолат кўпинча ўзлари билмаган масалаларга тааллуқли. Бироқ ўзлари аниқ билган нарсаларда гумон қилсалар ҳам оятлар маъносини айтишга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам Абу Бакр Сиддик (розияллоху анху)дан Қуръондаги ал-калола³дан сўраганларида, «Мен бу борада ўз фикримни айтаман, агар тўғри бўлса бу Аллоҳдан, агар нотўғри бўлса, унда мен ва Шайтондан» деб ушбу сўзнинг маъносини айтиб берган экан.

Ҳофиз ибн Касир ўз тафсирида айтади: «(Ақлий тафсир борасида тақиқлар келган) ривоятлар билими бўлмай туриб тафсир қилганларга боғлиқдир. Бироқ луғат ва шариатни яхши билиб, тафсир қилганларга ҳеч қандай зарар йўқдир. Улар ўзлари билган масалада фикр билдириб, билмаганлари ҳақида жим бўлганлар, шу сабабли ҳам улардан ўзлари билган нарсаларда тафсир ривоятлари сақланиб қолган. Шундай экан, ушбу йўлни тутиш барча муфассирларга шарт. Чунки Қуръонда «инсонларга баён қилиб беришингиз учун» деб айтилганидек олим билган масалада сўралса жавоб бериши керак. Ҳадисда ҳам «Кимдан бирор бир масала ҳақида сўралса-ю, бироқ уни яширса, Аллоҳ ўша кишини қиёмат кунини оловли юган билан азоблайди» [3: 63].

Олимлар юқоридаги фикрларни қўллаб-қувватлаб, рухсат этилган ақлий тафсир борасида шундай деганлар: «Муфассир тил, шариат қоидалари, носих ва мансук оятлар, нозил бўлиш сабаблари (сабаби нузул), саҳиҳ ва заиф ҳадислар, усулул фикҳни билиши, чуқур мушоҳада ва тақво соҳиби бўлиши керак».

Ақлий тафсирнинг жоизлигига Қуръон ва ҳадисдан кўплаб далиллар мавжуд. Жумладан, «Нисо» сурасининг 82-оятида: «Қуръонни тафаккур қилмайдиларми, агар у Аллоҳдан бошқа томонидан нозил қилинганида, унда кўплаб ихтилофларни топар эдилар»; «Сод» сурасининг 29-оятида: «(Ушбу) Китоб муборақдир, Биз Сизга уни оятларида чуқур мушоҳада қилиш ва ақл эгалари уни зикр қилишлари учун нозил қилдик», дейилади.

³ ал-калола – кўплаб олимлар наздида отаси ва боласи йўқ кишидир.

Мушоҳада ва тафаккур қилиш билан инсон маънолардан кўзланган мақсадга эришади. Бундай ҳолат эса жумласи қисқа, маъноси кенг ва чуқур гапларда бўлади. Мушоҳада қанча чуқур бўлса маънолар ҳам шунча кенг очилаверади. Агар оятлар ижтиҳод ила тафсир қилинмас экан, Қуръондаги мушоҳада ва тафаккур ҳам йўқола бораверади. Имом Исфакхоний айтади: «Нақлнинг ўзигагина таяниб қолган киши эҳтиёж туғиладиган кўпгина нарсалар (билим ва тафаккурлар)дан маҳрум бўлиши мумкин. Тўғри келган одамга ақлий тафсир қилишга рухсат бериш ҳам уни бузишлик саналади». Шунини ҳам таъкидлаш керакки, ҳар қандай ақлий тафсир муфассирнинг билими ва онги етган даражадагина бўлади. Шундай экан, биз турли тафсирларда муфассирнинг билим, даража ва савиясини кўрамиз.

Ҳадисларда ҳам ақл билан тафсир қилиш масаласи кўтарилади. Масалан, Амр ибн ал-Осдан ривоят қилинади: «Мен Зотус салосил ғазотида жунуб бўлиб қолдим. Ғул қилсам ҳалок бўлишдан қўрқдим ҳамда таяммум қилиб, жамоатга намоз ўқиб бердим. Шерикларим буни Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам)га айтиб бердилар. У зот: «Эй Амр, жунуб ҳолингга асҳобларингга намоз ўқиб бердингми?», – дедилар. Мен бўлган воқеани, ювинмаслик сабабини айтиб, Аллоҳ таолонинг «Ўзларингизни ҳалок қилманг. Албатта, Аллоҳ сизларга меҳрибондир» оятини эшитганимни айтдим. Шунда Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) кулдилар-да, ҳеч нарса демадилар».

Ибн Масъуддан ривоят қилинади: «Анъом» сурасининг 82-ояти, яъни «Имон келтирганлар ва имонларини зулмга аралаштирмаганлар» ояти нозил бўлганда биз: «Эй Расулаллоҳ, бизларнинг ҳар биримиз ўз нафсимизга зулм қиламизку», дедик. Шунда у зот: «Бу сиз ўйлаган нарса эмас, солиҳ банданинг «Эй ўғилчам, Аллоҳга ширк келтирма, чунки ширк катта зулмдир»⁴.

Саҳобалар мазкур оятни умумий маънода тушунган ва уларнинг бу тушунчалари фикрлаш ва ижтиҳод қилишдан иборат эди. Хато қилганларида уларни Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) тўғрилаб қўйдилар, бироқ уларни фикр юритишдан ва фикрларини айтишдан қайтармадилар. Агар саҳобалар оятни тушуниб олганларида эди савол беришга ҳожат ҳам қолмасди.

Бундан ташқари ақлий мушоҳадага чақириқ маъносидаги ҳадислар ҳам учрайди. Масалан,

⁴ «Луқмон» сураси, 13-оят.

Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) Ибн Аббос ҳақларида қуйидагича дуо қилганлар: «Аллоҳим, уни динда фақиҳ қилиб, таъвил (тафсир)ни билдир». Ўз-ўзидан маълумки, таъвил нақлий бўлмайди, балки ақлий бўлади. Агар у мумкин бўлмаганида дуода ҳам маъно қолмас эди.

Ислом тарихида саҳобаларнинг ҳам оятлар маънолари борасида турлича фикр билдирганларини кузатиш мумкин. Уларнинг бу фикрлари ижтиҳод асосида бўлган. Агар жоиз бўлмаганида улар бу ишни асло қилмас эдилар.

Тадқиқотчилар ўрганишлари натижасида, агар ақлий тафсирга рухсат берилмаса, Қуръондан тушуниладиган кўплаб маънолар очилмай қолиши мумкинлиги тўғрисидаги хулосага келганлар. Шу сабаб ҳам Фахриддин Розий айтади: «Усули фикҳ илмида мутақаддим (олдинги) олимларнинг маълум бир оят маъноси бўйича бирор бир фикр айтишлари мутааххир (кейинги) олимларнинг бошқача маъно айтишларига тўсқинлик қилмайди, деган қоида мавжуд. Акс ҳолда мутааххир олимларнинг кўплаб фикрлари инкор этилиши мумкин бўлиб қолар эди».

Имом Ғазолий ва Имом Куртубий айтадилар: «Саҳобаларнинг ҳамма айтган тафсирлари нақлий бўлмайди. Чунки Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам)дан барча оятларнинг маънолари нақл қилинмаган, қолаверса, саҳобаларнинг ўзлари Қуръонни бир қанча шарҳлар билан изоҳлаганларки, уларни бир қолипга солишнинг имкони доим ҳам топилмади».

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, ақлий тафсирларга рухсат берилган, бироқ уларни амалга ошириш учун бир қатор шартлар ҳам санаб ўтилган. Жумладан:

1. Қуръонни тушунишда биринчи навбатда оятларнинг ўзига, кейин ҳадисларга, кейин саҳобалар, кейин тобеинлар сўзларига мурожаат қилиш.
2. Араб тили қоидаларига, айниқса Қуръон нозил бўлган пайтдаги тил меъёрларига риоя қилиш.
3. Шариат талабига амал қилиш.
4. Чуқур тафаккур қилиш, атрофлича мушоҳада қилмай, хаёлига келган нарса билангина тафсир қилмаслик.
5. Аллоҳ ўзигагина биладиган муташобих оятларда ғулувга кетмаслик.
6. Тушунган нарсасинигина тўғри, қолганларини нотўғри, демаслик.
7. Аслида оятнинг мазмуни бошқача бўлса-да, бирор бир тўғри ақида асосида оятларни шарҳлаш;

Қуръонни ўз хоҳишига эмас, балки ўз хоҳишини Қуръонга мослаштириш.

Нақлий ва ақлий тафсирларни ўрганган олимлар улар орасидаги фарқларга ҳам тўхталиб ўтганлар. Жумладан, тадқиқотчи олимлар рухсат этилган⁵ ақлий тафсир билан нақлий тафсир ўртасида фарқ борасида шундай деганлар: «Агар ҳадис билан ақлий тафсир турганда ҳадис олинади. Худди шу ҳолат саҳобадан нақл қилинган ривоятларга ҳам тааллуқлидир. Бироқ тобеинлар ривоятларида эса, ўша тобеинга қаралади, агар у аҳли китоблардан исроилиётни нақл қилиш билан машҳур бўлмаган, шунингдек, унинг ривоятида мантиқийлик сезилса, унда ақлий ёки нақлий тафсирдан қай бирини қабул қилиш ихтиёрий бўлиб қолади. Агар тобеинлар маълум бир оят мазмунида иттифоқ қилган бўлсалар, ўша иттифоқ қилинган тафсирлар, олинади».

Ушбу айтилган ҳолат ақлий ва нақлий тафсирлар ўртасида зиддият бўлган жараёнга тегишли. Агар улар ўртасида зиддият бўлмаса, унда бу икки тафсирдан ҳар иккисини олиш мумкин саналади. Чунки бу ерда қарама-қаршилиқ кузатилмаяпти. Масалан, «Фотиҳа» сураси 4-оятидаги ассиротул мустақимни «Қуръон», «ислом», «ибодат йўли», «Аллоҳ ва унинг расулига итоат» каби маънолар билан тафсир қилинган. Кўриниб турганидек, ушбу маънолар орасида ҳеч қандай зиддият мавжуд эмас. Шунингдек, «*фаминҳум золимул линафсиҳи ва минҳум муқтасид ва минҳум собиқум билхайрот*» – «улардан ўзларига зулм қилувчи ва улардан муқтасид (иқтисод қилувчи) ва улардан яхшиликда собиқлар (илғорлар) бор» оятидаги собиқ сўзини айрим муфассирлар намозни аввалги вақтда, муқтасид оралиқ пайтда, золим вақти ўтиб кетгач ўқийдиган, деб шарҳлайдилар. Бошқа муфассирлар эса, собиқ закотни бошқа садақалар билан, муқтасид закотни ўзини адо этадиган, золим эса закотни ҳам садақани ҳам бермайдиган кишидир, дейилади. Ушбу оят тафсирининг зоҳирида қарама-қаршилиқ бўлса-да, бироқ моҳиятан фарқ йўқдир. Чунки *золим закот ва намоз* каби фарз амалларни бажармайдиган кимса, муқтасид фарзларнинг ўзинигина қилувчи, собиқ эса, фарзлар билан бирга нафли ҳам бажарувчи киши дея шарҳланмоқда.

Ақлий тафсирлар ҳақида гапирганда айнан қандай тафсирлар тушунилади, деган савол туғилиши табиий. Ақлий илмлар кенгқамровли бўлгани каби ақлий тафсирларнинг ўзлари ҳам кенгқамровлидир.

⁵ Бу ерда рухсат этилмаган ақлий тафсир тўғрисида эмас, балки айнан рухсат этилганлари ҳақида сўз кетмоқда. Чунки рухсат этилмаганлари тафсир ҳисобланмайди.

Улар орасида фикҳ, наҳв (араб тили синтаксиси), балоғат, фалсафа ва калом, қисса ва исроилиёт каби илмларга урғу берилган тафсирларни айтиб ўтиш мумкин. Бундай тафсирларнинг машҳурлари қаторида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин:

- Фахриддин ар-Розийнинг «Мафотиҳул ғайб»;
- Носируддин ал-Байзовийнинг «Анворут танзил ва асрорут таъвил»;
- Абул Баракот ан-Насафийнинг «Мадорикут танзил ва ҳақоикут таъвил»;
- Алоуддин ал-Хозиннинг «Лубоб ат-таъвил фи маонит танзил»;
- Абу Ҳайён ал-Андалусийнинг «ал-Баҳрул муҳит»;
- Ан-Найсобурийнинг «Ғароибул Қуръон ва рағоибул Фурқон»;
- Жалолуддин ал-Маҳаллий ва Жалолуддин ас-Суютийнинг «Тафсирул Жалолайн»;
- Хатиб аш-Шарбинийнинг «ас-Сирожул мунир фил иона ала маърифа баъзи маони Каломи Роббинал ҳақим»;
- Абус Сауд ал-Имодийнинг «Иршодул ақлис салим ила мазоял Китоб ал-карим»;
- Шихобуддин ал-Олусийнинг «Рухул маони фи тафсирил Қуръонил азим вас сабъил масони»;
- Муҳаммад Рашид Ризонинг «Тафсирул Қуръонил ҳақим»;
- Саъдийнинг «Тайсирул каримир Раҳмон фи тафсир каломил Маннон»;
- Ибн Ошурнинг «ат-Таҳрир ват танвир»;
- Муҳаммад Жамолуддин ал-Қосимийнинг «Маҳосинит таъвил»;
- Жассоснинг «Аҳкомул Қуръон»;
- Лақя ал-Ҳорисий аш-Шофийнинг «Аҳкомул Қуръон»;
- Ибн ал-Арабийнинг «Аҳкомул Қуръон»;
- Абу Абдуллоҳ ал-Қуртубийнинг «ал-Жомийъ лиаҳком ал-Қуръон»;
- Ибн Одил ал-Ҳанбалийнинг «Аҳкомул Қуръон»;
- Юсуф ас-Сулоий аз-Зайдийнинг «ас-Самарот ал-ёниа вал аҳкомил возиҳа ал-қотиа» асарлари.

Рухсат берилган ақлий тафсирлар билан бир қаторда рухсат этилмаган ақлий тафсирлар ҳам мавжуд бўлиб, улардан қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин:

- Абулжаббор ал-Ҳамазоний ал-Муътазиллийнинг «Танзиҳул Қуръон анил матоин»;

- Абу Али ал-Фазл ибн ал-Ҳасан ат-Табарийнинг «Мажмаул баён фи тафсирил Қуръон»;
- Ҳуд ибн Муҳкам ал-Ҳувворийнинг «Тафсир Китобиллоҳил Азиз»;
- Абу Муҳаммад Саҳл ат-Тустарийнинг «Тафсирул Қуръонил азим»;
- Абу Абдурраҳмон Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ас-Суламийнинг «Ҳақоикут тафсир»;
- Муҳаммад Ҳусайн ат-Таботобойнинг «ал-Мизон фи тафсирил Қуръон»;
- Муҳаммад Жавод Мағниянинг «ат-Тафсирул қошиф»;
- Муҳаммад ибн Юсуф Итфайишнинг «Ҳамёнуз зод ила дорил маод»;
- Абул Қосим ал-Мусавий (Мавсавий) ал-Хавлийнинг «ал-Баён фи тафсирил Қуръон»;
- Шариф ал-Муртазо Али ибн Тоҳир Абу Аҳмад ал-Ҳасан аш-Шийнинг «Ғурулул фавоид ва дурулул қалоид» асарлари.

Ушбу тафсирларнинг рухсат этилмаганига асосий сабаб уларнинг турли оқим ва тоифа муаллифлари томонидан ёзилгани ёки уларда шундай оқим фикрлари баён этилгани билан боғлиқ.

Хулоса қилиб айтганда, мусулмонларнинг муқаддас китобини тадқиқотчи ва олимлар томонидан ўрганишга бўлган интилиш кўплигидан тафсирларда турли йўналиш ва соҳалар пайдо бўлди. Бунини тадқиқ этиш ҳам соҳа вакиллари олдида турган вазифалардандир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Тоҳа Обидин Ҳамад. Ат-Таҳрир фи усулит тафсир. Мактабатул мутанаббий, 2014.
2. Абу Жаъфар Табарий. Жомиул баён. Ж.2.
3. Ибн Касир. Тафсир Ибн Касир. Ж. 1.

Davronbek MAXSUDOV,
mustaqil tadqiqotchi, tarix fanlari nomzodi.

